

CUADRANTE

VALLE-INCLÁN:

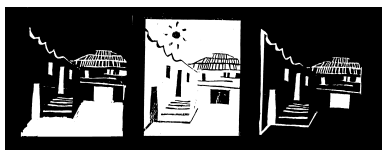
MATERIAIS PARA UNHA BIOGRAFÍA
MATERIALES PARA UNA BIOGRAFÍA

Nº 0

los Amigos
Valle-Inclán.

Vilanova de Arousa

CUADRANTE

Revista cultural da
“Asociación Amigos de Valle-Inclán”

Materiais para unha biografía
Materiales para una biografía

Amigos
Valle-Inclán.

Vilanova de Arousa

CUADRANTE

Director:

Gonzalo Allegue

Consello de Redacción:

Ramón Torrado López

Víctor Viana

Ramón Martínez Paz

José María Leal Bóveda

Francisco Charlín Pérez

Xaquín Núñez Sabarís

Secretaria de Redacción:

Carmen Charlín Pérez

Redacción e Administración:

Casa da Cultura, Vilanova de Arousa.

Apartado de Correos nº 66

Secretario de Administración:

Ángel Varela Señoráns

Ilustracións:

Marcela Santórum

Imprime:

Gráficas Salnés, S.L.

Dep. Legal: PO-4/2000

I.S.B.N.: 84-87709-99-0

Cuadrante non manterá correspondencia sobre orixinais recibidos e non solicitados. A responsabilidade das opinións verquidas pertence exclusivamente ós autores o mesmo que o respecto á propiedade intelectual, recaíndo sobre eles calquera acción xudicial no caso de producirse plaxio.

SUMARIO:

Presentación.....pax. 3

Manuel Longa Pérez:

“Nacer y crecer en Vilanova”.....pax. 4

Gonzalo Allegue:

“Historia de una casa”.....pax. 12

Francisco Míguez Carballo:

“La Vilanova del XIX:

una aproximación topográfica”.....pax. 25

Ramón Torrado e José Mª Leal:

“Aspectos socio-económicos da

Vilanova de Valle-Inclán”.....pax. 28

E. R.:

“El estudiante Valle-Inclán”.....pax. 36

Víctor Viana:

“Consideraciones sobre el expediente

militar de Valle-Inclán”.....pax. 42

E. R.:

“Sobre el matrimonio de

Don Ramón”.....pax. 48

Francisco Charlín Pérez:

“Onomástica vilanovesa na obra de

tema galego de Valle-Inclán”.....pax. 50

Xaquín Núñez Sabarís:

“Vilanova de Arousa como fonte de

inspiración valleinclaniana”.....pax. 62

ASPECTOS SOCIOECONÓMICOS DA VILANOVA DE VALLE-INCLÁN

Ramón Torrado e José M. Leal

Dende o século XVIII véñense mantendo dúas posturas entre os historiadores da arte polo que respecta ó significado final da obra e a súa composición interna. Así, uns estiman que o único que se debe estudar é o artista, mentres que outros apostan por abordar fundamentalmente a problemática das obras. Dito doutro xeito: estaríamos ante a historia da arte con nomes e a historia sen nomes.

Deste xeito, no 1764 Winckelmann realiza a primeira análise científica sobre a Antigüidade (*Geschichte der Kunst des Altertums*) dende o punto de vista do obxecto, é dicir, explica os elementos e a evolución da obra de arte, pero non se preocupa polas motivacións que a producen. Kant vai máis aló, facendo constar que a arte é un produto do libre albedrío e, polo tanto, é imposible imporlle regras.

Esta visión tan aséptica e desprovista de contido social é rachada na actualidade por Burckhardt, nos seus estudos sobre o Renacemento italiano. Neles ven a afirmar que a arte é un produto social, un fenómeno sociolóxico. Non se poderían explicar as esculturas, arquitecturas ou pinturas renacentistas italianas sen coñece-lo trasfondo histórico que as posibilitou.

Jan Mukarovsky sinala que a arte non se debe reducir a ser un mero espello pasivo dos fenómenos sociais, xa que incluso pode desempeñar un papel activo dentro da sociedade. Véxase para isto a utilización que dela fixeron os réximes totalitarios europeos da primeira metade deste século en Europa.

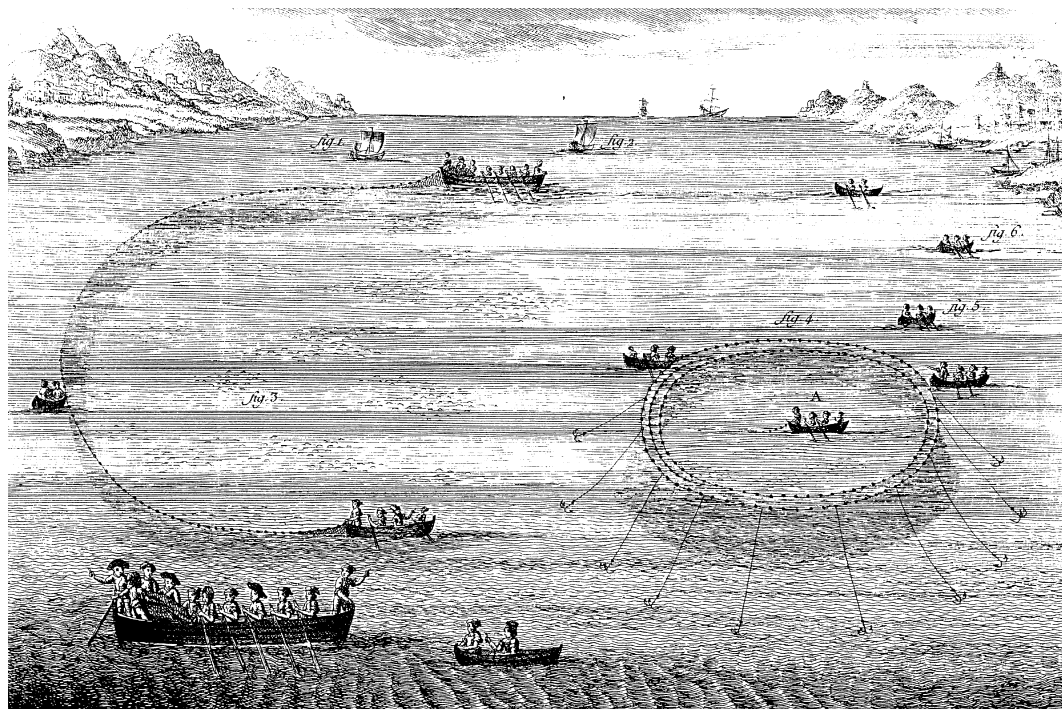
Véñen estas reflexións teóricas ó feito de que, ós que esto escriben, parécelles que a obra literaria de Valle-Inclán non pode ser entendida, sen o estudo da sociedade na que naceu, creceu e morreu, é dicir, sen os condicionantes do entorno no que viveu, ven sexan físicos (clima, vexetación, paisaxe, etc.) ou humanos (economía, aspectos sociais, políticos, culturais, etc.).

1.- A VILANOVA DECIMONÓNICA.

O devir histórico da Vilanova de Valle-Inclán debe ser estudiado no contexto propio do país galego do que forma parte. E este último aínda deberemos enmarcalo dentro do español, ó que vai irresolublemente xunguido. Así, a nosa Vila non sobresaía demasiado na historia galaica, agás sucesos puntuais e de certa transcendencia histórica: a existencia do mosteiro de

Cálogo, dende o século VII; as loitas de dona Urraca co arcebispo Xelmírez, no castelo de Lobeira, no século XII; a constitución da Irmandade do Salnés, no século XV; o asentamento dos fomentadores cataláns no XVIII e os nacementos de Valle-Inclán e os irmáns Camba.

A pesares disto, pódese dicir que permanece case á marxe de avances sociais importantes, ou que algúns tardaron moitos anos en implantarse,

Escenas de pesca: finais do século XVIII

cando en España xa levaban moito tempo en vigor. Véxanse as propias reformas liberais do século XIX.

En efecto, mentres que no estado español o antigo réxime pasaba a mellor vida, en Galicia, e por extensión en terras vilanovesas, seguirán pervivindo institucións, usos e formas de vida xa finiquitadas. Certamente, o novo estado liberal posibilitou a desaparición de señoríos, mosteiros, reinos, gremios, confrarías, etc., e trouxo consigo novas formas de vida próximas ó capitalismo vivinte por Europa. Agora todo troca, e asistimos a novos modos de produción; outros tipos de tributación; unha nova constitución, e á desaparición da antiga sociedade estamental.

Pero ben é certo que estes cambios tardarían en facer fortuna polas nosas terras, xa que, en opinión de Ramón Villares, o impediron a fortale-

za da sociedade tradicional galega de ampla base fidalga; a propia debilidade do estado liberal español; a inexistencia dunha burguesía liberal propiamente galega e, o erro dun carlismo incapaz de defender unha personalidade histórica propia. Con todo, temos, na segunda metade de século XIX, unha amalgama, onde se mesturan características propias do Antigo Réxime, coas realidades dos novos tempos.

1.1. A POBOACIÓN

A poboación de Vilanova da segunda metade do século XIX, como en tódalas vilas mariñeiras, comeza a caracterizarse por ser numerosa, froito do trasvase de efectivos humanos das terras interiores á costa. Amén diso, fanse patentes unhas altas taxas de

natalidade e un descenso da mortalidade xeral e infantil, como resultado da xeralización das novas vacinas; da extensión dos hábitos de hixiene persoal; dos métodos de desinfección postulados por Pasteur; por unha mellora na calidade e cantidade da alimentación, froito do espallamento do cultivo da pataca e do millo.

Pero todo este panorama troca a unha redución de habitantes; a un envellecemento progresivo e, fundamentalmente, a un éxodo masivo de almas cara Sudamérica (Arxentina, Cuba, Venezuela, Brasil, Uruguai). As causas teñen que ver cunha economía atrasada, vencellada ó campo e moi exposta ás crises cíclicas de subsistencia e de fame.

Segundo datos do censo de poboación de 1861, no 1860 contaba o Concello con 5.784 almas, repartidas por parroquias da seguinte forma:

PARROQUIAS	CASAS	HABITANTES
ANDRÁS	84	301
BAIÓN	403	1.481
CALEIRO	279	999
DEIRO	155	553
ILLA	222	894
TREMOEDO	183	700
VILANOVA	224	856
TOTAL	1.990	5.784

*Fonte: Arquivo Municipal de Vilanova.
Datos de Ramón Torrado, elaborados
por J. M. Leal.*

Pódese observar como Baión, Caleiro e A Illa son os núcleos máis poboados, en tanto que Vilanova sitúase en cuarto lugar.

Referíndonos tan só a Vilanova

núcleo, o Padrón de 1871 dá 872 domiciliados, o que ven demostrar que, para estas datas, o saldo vexetativo é positivo en 16 persoas co que a poboación leva un ritmo lento pero constante de crecemento, froito dunha dinámica alcista da natalidade, máis que da inmigración, que se sitúa en cero efectivos.

Dentro da mesma parroquia vilanovesa, o barrio máis poboado é o do Castro con 171 habitantes, feito que está en función de se-lo asentamento principal das fábricas de salgado do peixe. Séguenlle en importancia A Pastoriza con 100; A Praza con 81; Outón da Bouza con 79, etc.

En 1866, as idades dividímolas en tres grupos: 0-15, 16-64, 65 e máis anos. Estes grupos están dominados polo intermedio dos adultos, con 600 efectivos, o que pon de manifesto que, a estrutura por idades da parroquia,

ten claras connotacións de modernidade xa por estas datas. O apartado de nenos é numeroso, (298), volvéndose a poñer de relevancia que a natalidade aumenta a bo ritmo. Persoas maiores de 65 anos, só existen 18, polo que cabe supoñer que a esperanza de vida era moi curta nestas

datas, quizais froito das penurias, que tiñan que soportar. Ausentes por emigración ou servizo militar, figuran oficialmente 31 habitantes, o que nos dá unha poboación total, de dereito, de 916 persoas.

Por sexo predominan as mulleres na proporción de 384 varóns e 532

féminas. A notable diferencia entre ámbolos dous sexos, ven dada, entre outros motivos, pola emigración masculina e os riscos a que estaban sometidos os traballadores do mar.

Respecto do saldo migratorio temos que apuntar que é negativo, xa que non existen inmigrantes cando, pola contra, saen moitos homes cara Arxentina, fundamentalmente xoves.

A estrutura profesional no núcleo urbano reflicte ás claras o tipo de economía no que se sustenta Vilanova; así, predominan os mariñeiros (118), labradores (62), atadoras (34) e un sin fin de obreiros, relacionados coas dúas actividades principais: toneleiros, carpinteiros, taberneiros, ferreiros, etc. e profesionais liberais. Amén disto, destacan os chamados *fomentadores* ou comerciantes de orixe catalán, instalados nestes pagos dende o século XVIII. Administrativamente, todo parece indicar que a capital municipal non está plenamente consolidada, a pesares de contar con servizos elementais como os de avogado, alguacil, cura párroco, mestre, agrimensor, etc.

Cabe sinalar que o concepto de veciño da época, tiña connotacións distintas que na actualidade, xa que se refería ó cabeza de familia (patrucio), mentres que os criados, serventes e demais, entraban dentro do grupo familiar como residentes na vila. Por outra banda, non é difícil calculalo número de ocupantes dunha facenda, xa que se dividimos os habitantes entre os patrucios (veciños) teríamos unha media de 4,29 hab/casa. Aínda que esta extrapolación peque de simplista e pouca científica, pon de manifesto que a habitabilidade media era moi alta, máxime se temos en conta que as vivendas (chouzos) eran moi pequenas.

1.2. A ECONOMÍA

Sobor da economía decimonónica, temos dúas fontes ás que acudir. En primeiro lugar, os datos dos padróns citados anteriormente, e logo, a obra de Pascual Madoz “Diccionario geográfico-histórico de España y sus posesiones en Ultramar”. Nel advírtesenos que o municipio de Vilanova ten dúas actividades principais: a agricultura e a pesca, coa súa industria derivada. No primeiro apartado, faise mención de que por estes pagos cultívase o trigo, millo, centeo, patacas, vide, legumes, hortalizas e froitas; e mesmo se da conta da existencia de certa cabana gandeira, porcina, bovina, mular e caza de coellos e lebres. Todo isto ven a confirma-lo elevado número de efectivos humanos adicados á agricultura. Advírtese a existencia dunha elevada cifra de carros e carretas, 608 en total, que servirían como axuda nas tarefas do campo e mesmo do transporte da pesca e dos seus derivados.

Trátase dunha agricultura moi rudimentaria, que servirá como complemento á economía caseira, baseada nos oficios mariñeiros e no salgado. Ó igual que no resto de Galicia, este sector adoece da pervivencia do foro que grava escesivamente as depauperadas economías. En efecto, a propiedade da terra non pertence ó labrego senón á fidalguía e á Mitra compostelá. Lémbrase que, segundo datos do profesor Eiras Roel, a comezos do século XVIII, a Igrexa conservaba entre o 62 e o 81% da propiedade do solo, nas distintas parroquias que compuñan Vilanova. En resumo, como apunta Ramón Villares, tratábase dunha agricultura atrasada e ruínosa por diferentes razóns, como as seguintes: cultivos agrarios pouco mudados; técnicas de

explotación da terra apenas modernizadas; permanencia do sistema foral e das rendas; labranza miúda e trabucos que minaban as economías labregas, esgotamento dos métodos tradicionais de expansión agraria e polo tanto, intensificación do solo cultivado en función do traballo humano e non do capital; inexistencia de abonos, etc. O único asomo de protoindustrialización agraria tiñámolo na existencia de varios muíños fariñeiros instalados por todo o concello.

No ano 1862, os trabucos eran moi gravosos para as febles economías labregas e mariñeiras, de xeito que, se pode constatar no arquivo municipal, o feito de que unha peonada (traballo obrigatorio que se tiña que facer para o Concello), equivalía a 1,5 reais de vellón, a posesión dunha xunta de gando a 2,5 e un carro 1 real, que cada veciño debía pagar puntualmente. O feito de non cargar con eles supuña unha multa municipal duns 100 reais. O que máis impostos satisfacía podía chegar a 950 reais anuais.

Os mariñeiros e os fomentadores negáronse repetidamente a satisfacer os dezmos da súa pesca e do seu produto á Igrexa. A Mitra Compostelá presentou repetidas denuncias nos xulgados por isto. A reacción dos fomentadores, encabezados por Goday e Llauger, non se fixo esperar. Remitiron escritos de protesta ó Ministerio de Fomento, diante do que —todo parece indicar— tiñan bastantes apoios. Outro xeito de librarse do control eclesial era non vara-las lanchas na ribeira da enseada dos Olmos, preto do pobo, senón fondealas alonxadas, diante do Terrón, para descargarlas pola noite. Datos deste tipo permanecen nos papeis e legaxos do ben nutrido e mal empregado arquivo da

familia Llauger, no Cabo (Vilanova).

A outra rama da economía baseábase na industria do salgado do peixe que estaba nas mans de comerciantes cataláns, instalados no Castro maioritariamente dende mediados do século XVIII. Disto xa nos advirte Madoz na obra citada. Mejjide Pardo establece para o período de finais do XVIII e principios do XIX os seguintes “fomentadores” instalados en Vilanova: Fidel Curt Roch cunha fábrica con 8 lagares de prensado de sardiñas e un valor de 18.000 reais; Manuel Goday Roura, un dos máis activos comerciantes con bases tamén na Illa; Miguel Curt, Gerardo e Felipe Font, Francisco Llauger e o seu fillo Juan, Antonio Llunas, Bartolomé Puig Roig, Carlos Rosell e Narciso Vidal. Todos, asociados dende o seu asentamento nas nosas terras, coparon o comercio da pesca da sardiña, introduciron novos métodos de pesca (que provocaron moitos conflitos cos pescadores nativos, porque esquilmaban os recursos pesqueiros) e simultanearon estas actividades co exercicio do comercio de sardiña, viño e augardente. Enviaban estas partidas a Cataluña e Levante principalmente, de onde volvían cargados con teas e panos.

As mulleres traballaban na fábrica, adicándose no tempo libre ás tarefas do fogar, facer punto ou pali-lar. No ano 1867 había en Vilamaior (Caleiro) 25 palilleiras censadas. Con esta actividade, as mulleres aportaban uns ingresos complementarios á economía doméstica. Pola contra, os homes traballaban no mar, a soldo ou parte para estes fomentadores. Foise creando así unha especie de proletariado, xa que se vai abandoando a terra, e pasase a depender do salario dos industriais.

Esta industria esmorecería a finais do século XIX con sucesivas crises, debido á escaseza temporal da sardiña e coa chegada dos novos métodos de esterilización e envasado dos alimentos descubertos por Pasteur. Dáse, entón, o salto ás conserveiras que substitúen ós salgazóns e mesmo se produce un cambio cuantitativo na propiedade destas instalacións xa que, en Vilanova, tan só a metade dos novos empresarios seguían a ser vellos fomentadores. A primeira Guerra Mundial e as campañas italianas en Abisinia, servirán para darlle un pulo extraordinario a estes produtos, que desgraciadamente non se soubo manter.

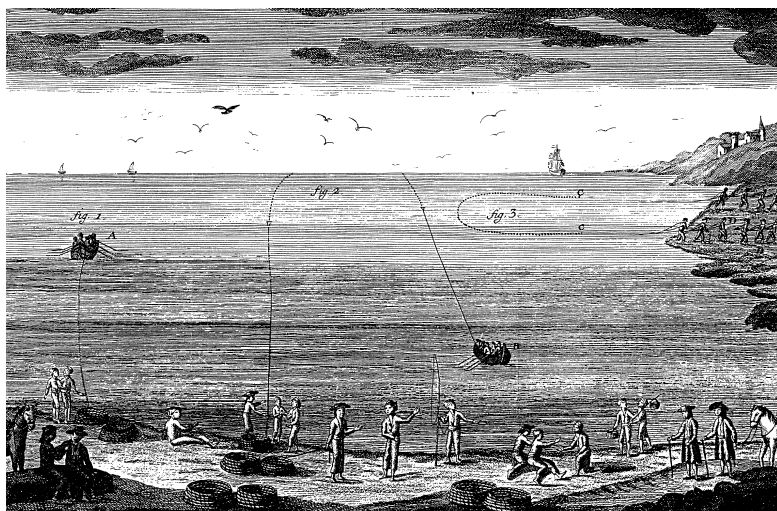
1.3. A SOCIEDADE E A POLÍTICA

Respecto da sociedade, pódese dicir que se comeza a rachar coa antiga división estamental de privilexiados e non privilexiados e a pertenza a un grupo ou a outro por razón de cuna, propia do Antigo Réxime. Este proceso ven da man da penetración imparable

da economía capitalista, imposta polos cataláns.

Con todo, fidalgos e cregos, aínda perceptores de cuantiosas rendas, seguen a ter moitas prevendas nun mundo tan marcadamente rural e ocupan o cumio da pirámide social, anque en clara regresión. Ó seu carón, pero por debaixo en importancia, podemos atopar a unha pleiade de artesáns, labregos de moi diversa condición, mariñeiros, proletarios urbanos, funcionarios, profesións liberais e unha burguesía industrial invertebrada de asentamento urbano e vilego. Pero co transcurso do tempo, o paso dunha sociedade tan pechada a outra de corte liberal, está servido. Curioso resulta constatar, como van extinguíndose determinados usos e hábitos sociais como, por exemplo, a desaparición paulatina dos vellos criados e criadas que tiñan que estar dispostos para o traballo de sol a sol para o señor de turno. Esta figura terá a súa contrapartida nas vilas, nos novos servintes urbanos que traballan por salario fixo e por un número determinado de horas para unha nova clase social, a burguesía comercial, que ostenta o poder económico e moi pronto terá o político, como imos ver.

Pouco a pouco, sobre todo nas vilas, esta burguesía irá buscado unha mellora das súas posicións sociais a través dunha marcada endogamia. En efecto, os membros desta clase buscan ós seus homónimos para emparentar e man-

A pesca dende a praia. Século XVIII

ter a salvo o patrimonio familiar ou incluso incremental. Matrimonios como os de Peña e Goday poden ser un bo exemplo do exposto. Por outra banda, tamén se perseguen os títulos nobiliarios co que a unión coa fidalguía se converte nun feito cotián. Conséguese así o título nobiliar por unha banda e, pola outra, o mantemento dun patrimonio que esmorece día a día. Logo disto, o comportamento dos burgueses é igual có que tiñan os antigos nobres, xa que agora pasan a ser propietarios rendistas.

O réxime liberal traerá a substitución dos vellos señoríos por outras institucións como os concellos, as diputacións e gobernos civís, que conforman un entramado administrativo centralizado dende Madrid. Neste contexto xorde a figura do cacique, coa súa expresión política no

caciquismo, para controlar os comportamentos electorais, bastante restrinxidos a través do amaño nas eleccións e outras artimañas legais. Segundo Xosé Ramón Barreiro, o cacique é o mediador entre unha sociedade rural tradicional e unha sociedade que impón unhas estruturas de poder de tipo urbano-industrial capitalista. Constátase logo, a contradicción entre a Galicia tradicional e a modernidade do réxime político liberal que se instaura no resto de España, agás Andalucía.

O voto é restrictivo e censitario, co que tan só poden exercer os seus dereitos cívicos algúns cabezas de familia e outros cidadáns, que teñan unha renda moi elevada. Mulleres e outros colectivos sociais quedan excluídos deste proceso, que fica nas mans dos poderosos. De igual xeito, únicamente poden ser elegibles os membros desta oligarquía monetaria. Para corroborar isto temos un documenton do Arquivo Municipal de Vilanova dos anos previos á Revolución de 1868, (a Gloriosa) que destronaría a Isabel II, onde se establece que este Concello tiña 1.500 veciños, 5.784 almas, 204 electores contribuintes e 102 elixibles. Examinados os 12 primeiros nomes deste derradeiro grupo, observamos como se mesturan nel a burguesía industrial do pobo. Vexamos un extracto:

PARROQUIA	NOME DO ELECTOR	COTA QUE PAGA EN RV.
András	Juan del Valle	950
Vilanova	Manuel Goday	883
Vilanova	José Cándido Giménez	776
Vilanova	Francisco Peña	775
Vilanova	José Llauger	770
Vilanova	Francisco Llauger	770
Vilanova	Juan Goday	680
Vilanova	Bernardo (ilexible)	690
Deiro	Benito Paz Mouriño	690
Vilanova	Manuel Goday	680
Vilanova	José Giménez Peña	680
Caleiro	Joaquín Cacabelos	480

*Fonte: Arquivo municipal de Vilanova.
Datos de Ramón Torrado.
Elaboración de J. M. Leal.*

Por se as eleccións fallaban, aínda contaba esta oligarquía cos órganos de goberno municipais, dende onde tamén se controlaría todo o que facer cotián. Nomes coma o de Manuel Goday, personaxe moi activo na vida vilanovesa, repíntense con demasía nos documentos municipais como xestores do municipio.

CONCLUSIÓN

Todo o exposto sobre as circunstancias socioeconómicas da familia e pobo de Valle-Inclán, poderían facernos comprender certas reaccións, evolución e desenvolvemento da súa obra. As experiencias infantís do escritor asoman inconscientemente conforman-

do un mundo imaxinativo no que Vilanova está presente.

Se temos en conta as indicacións de Abraham Moles e Elisabeth Rohmer, no seu libro “Sicoloxía do espacio”, veremos que a infancia de Valle-Inclán, na casa natal deste pobo mariñeiro de apenas mil habitantes, no Sexenio do século XIX, son elementos imprescindibles para a comprensión das características expresas ou implícitas na literatura valleinclaniana.

Quen queira coñecer en profundidade a Don Ramón, terá que coñecer Vilanova, coñece-lo seu mar sosegado, as rúas que el percorreu, ve-los esperpentos que el creou e que aínda inundan o ambiente tranquilo e misterioso deste pobo arousán.

2.- FONTES.

- 2.1. Censos e padróns do Arquivo municipal de Vilanova de Arousa.
- 2.2. Legaxos do arquivo da familia Llauger. O Cabo. Vilanova de Arousa.
- 2.3. Protocolos do Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra.

3.- BIBLIOGRAFÍA.

- BARREIRO, X. R.: “Historia de Galicia”. IV. Idade contemporánea. Galaxia. Vigo. 1981.
- CARMONA BADÍA, X.: “La industria conservera gallega. 1804-1905”. Papeles de Economía Española. F. de Caixas de Aforros. 1985.
- CARRERAS CANDÍ: “Geografía general del Reino de Galicia”. 1936.
- DURÁN, J. A.: “Historia de caciques, bandos e ideoloxías en la Galicia no urbana”. Siglo XXI. 1972.
- EIRAS ROEL, A.: “Un vecindario de población y de estadística en el siglo XVIII”. Cuadernos de Estudios Gallegos. 1969. T. XXIV. P. 489-527.

—GARCÍA FERNÁNDEZ, J.: “Organización del espacio y economía rural en la España Atlántica”. Siglo XXI. 1975.

—MADOZ, P.: “Diccionario geográfico-histórico de España y sus posesiones en Ultramar”. 1845.

—MEIJIDE PARDO, A.: “Negociantes catalanes y sus fábricas en la Ría de Arousa. (1780-1830)”. A Coruña. 1973.

—MIÑANOS, S.: “Diccionario Geográfico-Estadístico de España y Portugal”. Madrid. 1825.

—ROMANÍ, A.: “A revolución tecnolóxica na industria salgadeira en Galicia”. Unipro Editorial. Vigo. 1991.

—RODRÍGUEZ FERREIRO, H.: “Consecuencia del establecimiento de los fomentadores catalanes en las Rías Bajas en el siglo XVIII”.

—SANTOS CASTROVIEJO, S.: “Historia da pesca e a salgazón”. Unipro Editorial. Vigo 1990.

—TABOADA MOURE, P.: “Las élites y el poder político. Elecciones provinciales en Pontevedra (1836-1923)”. Pontevedra. 1987.

—VILLARES, R.: “A Historia”. Biblioteca básica da cultura galega. Vigo. 1988.

—A. MOLES, E. ROHMER: “Sicoloxía do espacio”. Colección Círculo Universidad. Editorial Círculo de Lectores. 1990.

Vilanova de Arousa

CUADRANTE

Revista de Estudos Valleinclanianos e Históricos